

Inhoudsopgave

Inleiding 7

Deel I Waarheid in een tijd van religieuze diversiteit

Een wijkend begrip van waarheid 25
Angela Roothaan

Post-theïsme, religieus atheïsme en het sacrale 39
Over de hedendaagse metamorfose van religieuze
waarheid
Taede A. Smedes

De tweetalige waarheid van *dual belongers* 53
André van der Braak

Een zoektocht tussen uitersten 69
Religie en waarheid in het onderwijs
Matthias Kaljouw

Deel II De dominicaanse zoektocht naar veritas

Waar waarheid wordt verwekt 91
André Lascaris o.p.

Het zoeken naar waarheid als democratische dialoog 107
800 jaar communicatieve praktijk in de orde der
dominicanen
Ulrich Engel o.p.

Deelnemen aan de altijd nieuwe dynamiek van alles wat is	123
De dominicaanse vormgeving van de menselijke gerichtheid op waarheid	
<i>Erik Borgman o.p.l.</i>	
Religieuze waarheid	143
Een theologisch pleidooi in een seculiere tijd	
<i>Leo Oosterveen o.p.</i>	
'Ik ging waarheid zoeken waar ik ze maar kon vinden'	157
Edward Schillebeeckx, een theoloog die naar waarheid snakt	
<i>Hadewych Snijdevind o.p.</i>	
Zonder ervaring geen waarheid	173
Een persoonlijke zoektocht	
<i>Holkje van der Veer o.p.</i>	
 Deel III Waarheid in beweging	
Waarheid als gelijkwaardigheid	189
<i>Alex van Heusden</i>	
De ironische waarheid van het levensbeschouwelijke spel	201
<i>André Droogers</i>	
Chinese perspectieven op religieuze waarheid	219
<i>Daan F. Oostveen</i>	
De voorlopigheid van de waarheid	231
Een vrijzinnig-christelijke benadering	
<i>Peter Nissen</i>	
Tussen waarheid en wijsheid	243
<i>Manuela Kalsky</i>	
Over de auteurs	261

Inleiding

De combinatie van waarheid en religie leidt in de hedendaagse samenleving vaker dan ooit tot conflict en geweld. Althans, dat vinden velen. Of het nu gaat over fundamentalistische christenen in het Westen, radicale moslims in het Midden-Oosten, extremistische boeddhisten in Myanmar, joodse kolonisten in Hebron of militante hindoes in India, overal lijken religieuze waarheidsclaims te zorgen voor een wij-zij-denken dat mensen tegen elkaar opzet. Religieuze waarheid wordt zo tot een maatschappelijk probleem van de eerste orde.

In de geglobaliseerde wereld van vandaag bevinden de radicale moslims zich niet langer alleen in het Midden-Oosten, en de fundamentalistische christenen zich niet langer alleen in het Westen. Overal ter wereld hebben samenlevingen zich rekenschap te geven van het feit dat de wereld niet alleen onherroepelijk religieus is, maar ook onherroepelijk religieus divers. Ook in onze samenleving komen mensen uit verschillende religieuze tradities elkaar steeds vaker tegen met hun eigen overtuigingen van waarheid. Soms leiden deze ontmoetingen juist tot het vervagen van de grenzen tussen die verschillende tradities, maar er komen ook steeds vaker verhardingen en botsingen uit voort, zoals dat zich voordoet in het huidige maatschappelijke klimaat. Een andere ontwikkeling is dat veel mensen niet langer geloven in traditionele religieuze waarheidsclaims. Naast atheïsten en agnosten zijn dit ook de nieuwe multireligieuze gelovigen. Zij stellen vaak hun eigen waarheid samen of keren zich helemaal af van het idee van 'de waarheid'. Betekent dit alles dat religieuze waarheid er in onze samenleving niet meer toe doet?

In deze bundel komt de vraag naar religieuze waarheidsaanspraken aan de orde. In een samenleving die in toenemende mate door culturele en religieuze diversiteit en door hybride religiositeit wordt gekenmerkt, krijgt de vraag 'wat is waarheid?' een nieuwe actualiteit. Meerdere religieuze tradities omarmen, betekent dit ook meerdere waarheden aanvaarden? Doet de

vraag naar religieuze waarheid er überhaupt nog toe, als mensen zelf een pakket op maat samenstellen uit elementen van de verschillende levensbeschouwelijke tradities?

Geschiedenis

De Amerikaanse godsdienstfilosoof John Caputo beschrijft in zijn essay *Truth* de geschiedenis van het westerse denken over waarheid als een opeenvolging van twee crises.¹ De eerste crisis betreft het christelijke waarheidsbegrip zoals dat in de middeleeuwen gebruikelijk was. Dit waarheidsbegrip was gegrond in de vanzelfsprekende aanwezigheid van God. God was niet slechts goed of waar of schoon. God was oneindige goedheid, waarheid en schoonheid in één. Alles wat goed of waar of schoon was, was dat omdat het geschapen was door God, en Gods wezen imiteerde, als een reflectie in een spiegel. God was als de zon, het element waarin de mens leeft en werkt en ademt.² God was de garantie van de ultieme waarheid. Door het schijnen van zijn licht op alle dingen en op de menselijke geest was het voor de mens mogelijk om de waarheid te kennen. God was de waarheid zelf. Als er geen God zou bestaan, was er ook geen waarheid.

Dit middeleeuwse christelijke waarheidsbegrip raakte gaandeweg in een crisis. Vaak wordt gedacht dat dit werd veroorzaakt door het verlichtingsdenken met haar nadruk op de menselijke rede, die de rol van God overbodig maakte. Maar zoals bijvoorbeeld Charles Taylor heeft laten zien in *Een seculiere tijd*, ontstond de crisis binnen het middeleeuwse waarheidsbegrip juist door allerlei ontwikkelingen binnen de christelijke theologie die de gedachte van God als alomtegenwoordig in zijn schepping ongeloofwaardig maakte.³ Als God niet meer als bron van waarheid kan dienen, blijft nog slechts het wetenschappelijke inzicht in de natuur over als bron van waarheid, en de menselijke rede die dit inzicht claimt. Door de reformatie ontstonden binnen het christendom vele verschillende absolute waarheidsclaims die onderling onverenigbaar waren, hetgeen

leidde tot de onmogelijkheid elkaar het bestaan te gunnen. Dat drukte zich uit in de verschillende godsdienstoorlogen, waaruit alleen tolerantie en het opschorten van de waarheidsclaim van religie nog een uitweg kon bieden.⁴

Het gevolg was dat het licht van de waarheid nu niet langer te danken was aan God, maar aan de rede. Waarheid was niet langer de horizon waartegen het leven zich afspeelde, maar werd tot een eigenschap van uitspraken: een uitspraak over de werkelijkheid (bijvoorbeeld 'de stoel is rood') wordt als waar beschouwd als deze met de feitelijke werkelijkheid overeenkomt. Door deze nieuwe, meer beperkte omschrijving van waarheid was het niet langer God die garant stond voor de mogelijkheid van waarheid, maar de mens zelf. Hij (meestal was het een hij) nam nu het initiatief tot waarheidsclaims, die aan het oordeel van de rede onderworpen dienden te worden. Waarheid hield op een claim op de mens te leggen, en werd tot een claim die de mens maakt op basis van zijn uitspraken. Het 'autonome individu' van de moderniteit deed zijn intrede, als de auteur van ware uitspraken.

Waarheid was nu niet langer de zon, de alomvattende horizon waarin de mens leeft. God was niet langer een aanwezigheid die de gehele schepping doordeesemde, maar werd tot een boven-natuurlijk wezen, dat volgens sommigen wel bestond en volgens anderen niet.⁵ Het waarheidsbegrip verdween niet, het werd getransformeerd of beter gezegd, het werd beknot om te passen binnen de mal van de rede.⁶

Deze transitie van een premodern naar een modern waarheidsbegrip heeft onder meer geleid tot een moderne verhouding tot religie waarin religieuze waarheid feitelijk geen rol meer speelt in de samenleving. In de openbare maatschappelijke orde van vandaag de dag hebben religies wel de vrijheid om zich te organiseren, tempels en kerken te bouwen, en bijeenkomsten te houden, maar hun waarheidsclaims spelen geen grote rol in het publieke debat.

Als je mensen vandaag de dag vraagt of het christendom of het boeddhisme 'waar' zijn, zal iemand wellicht antwoorden dat alle religies wel een kern van waarheid in zich hebben. Religie is

een individuele levensovertuiging geworden, waarop iedereen recht heeft. Echter, zou men doorvragen, dan zou al snel blijken dat dit vertoon van tolerantie tamelijk hol is. Wat men echt vindt (om de waarheid te spreken), is dat geen enkele religie de ultieme waarheid in pacht heeft. Er zijn geen serieuze waarheidsclaims in religie, alleen verschillende verhalen, rituelen, liedboeken en ervaringen, een waaier aan voorkeuren en smaken, verschillende wijzen om de vrijdagmiddag, zaterdag of zondag door te brengen.⁷

Vandaag de dag wordt een dergelijke moderne inperking van het waarheidsbegrip door velen als onbevredigend ervaren. De godsdienstsocioloog Max Weber sprak over de onttovering van de wereld, over het leven in een ijzeren kooi waarin de rationaliteit maatgevend is. Het verlangen naar een hertovering van de wereld groeit. Veel hedendaagse spiritualiteit is een protest tegen de moderne, eenzijdige rationele visie op waarheid. Maar betekent dit ook dat er weer openingen ontstaan voor een ruimer waarheidsbegrip? En op welke manier dan?

Zowel het premoderne als het moderne waarheidsbegrip is volgens Caputo niet langer houdbaar, dat is volgens hem het dilemma van de huidige postmoderne mens. Vandaar dat er alom scepsis heerst over de mogelijkheid van religieuze waarheid. We kunnen niet zonder meer terug naar een premodern waarheidsbegrip waarin het licht van God garant staat voor de mogelijkheid van waarheid. We kunnen de moderniteit niet ongedaan maken. Maar misschien kunnen we het premoderne waarheidsbegrip wel een nieuwe invulling geven.

Caputo sluit in zijn poging die hij daartoe onderneemt, aan bij het begrippenpaar 'reproductie' en 'repetitie' van de Duitse filosoof Martin Heidegger (1889-1976). Reproductie verwijst naar een herhaling van het feitelijke. Een reproductie van een kunstwerk probeert de feitelijke van dat kunstwerk zo getrouw mogelijk weer te geven en het origineel zo dicht mogelijk te naderen – zoals bijvoorbeeld een uitvoering van Mozart met achttiende-eeuwse instrumenten. Repetitie daarentegen verwijst naar een herhaling van het mogelijke. Bij een repetitie gaat het om een nieuwe,

hedendaagse vertolking waarbij het oude kunstwerk een nieuwe interpretatie krijgt – zoals bijvoorbeeld een rapversie van een opera van Mozart. Volgens Caputo gaat het er niet om dat we terug proberen te gaan naar het premoderne waarheidsbegrip alsof de moderniteit nooit heeft plaatsgevonden. Dat zou een tot mislukken gedoemde poging tot reproductie zijn. Nee, het gaat hem om een creatieve repetitie van het premoderne waarheidsbegrip in een nieuwe postmoderne context.

Waarheid in een tijd van religieuze diversiteit

De bijdragen in het eerste deel van deze bundel belichten hoe de waarheidsvraag in de hedendaagse samenleving van religieuze diversiteit voor velen tot een probleem is geworden. Veel hedendaagse ‘flexibele gelovigen’ gaan uit van één waarheid met vele gezichten. Anderen menen dat ieder zijn of haar eigen waarheid mag en kan hebben. Voor weer anderen is religieuze waarheid een achterhaald begrip.

In de eerste bijdrage van het boek gaat filosofe Angela Roothaan in op de vraag hoe religie en waarheid zich tot elkaar verhouden in de huidige tijd. Steeds meer hedendaagse denkers stellen vragen bij een opvatting van waarheid als een fundamentele zekerheid. Doen we de religieuze overleveringen, de heilige geschriften, en de morele en rituele praktijken wel recht wanneer we de waarheidsvraag op die manier stellen? Wanneer men focust op meditatie, op bezieling door de Heilige Geest of op het belichamen van religie in een harmonieuze relatie met de medemens en met de natuur, komt iets anders centraal te staan. Dan gaat het om het *effect* van de religieuze praktijk, om het *waarmaken* van religieuze inspiratie. Hierbij past een pragmatistische waarheidsopvatting, zoals geformuleerd door de filosoof William James, die schreef: ‘*true is what works*’. Bij James maakt het verlangen naar zekerheid plaats voor een onderzoekende houding, die samengaat met een vertrouwen in wat werkt. Het zoeken naar waarheid staat centraal.

Godsdienstfilosoof Taede Smedes problematiseert in zijn bijdrage de tegenstellingen 'religieus versus niet-religieus', 'gelovig versus ongelovig' en 'atheïstisch versus theïstisch'. Ontwikkelingen in de Verenigde Staten en in Nederland gedurende de laatste vijftig jaar – vooral het opkomende 'religieuze atheïsme' en 'religieuze naturalisme' – duiden erop dat zulke traditionele categorieën niet langer voldoen. Dit geldt ook voor de wijze waarop religieuze waarheid wordt benaderd. Vaak beschouwen gelovigen religieus atheïsme en religieus naturalisme als een vorm van religieus relativisme of subjectivisme. Smedes betoogt dat dit geen recht doet aan de wijze waarop religieuze atheïsten en religieuze naturalisten het sacrale in hun wereldbeeld centraal stellen. Hij laat in zijn bijdrage zien hoe atheïstische en naturalistische verwijzingen naar het sacrale resoneren met Paul Tillich's ideeën over '*ultimate concern*' en het idee van 'diepte'. Bij religieuze atheïsten en naturalisten verdwijnt religieuze waarheid volgens hem niet, maar ondergaat ze een gedaanteverandering. Religieuze waarheid wordt een vloeibaar begrip.

Filosoof André van der Braak richt zich in zijn bijdrage op een specifieke vorm van *multiple religious belonging*, namelijk christenen die zichzelf tevens als boeddhist beschouwen. Hij gaat na of het spreken over God en het spreken over nirvana aan dezelfde waarheidscriteria onderworpen zijn. Hoe wordt daarover in de theologie van de religies gedacht? Sommige theologen stellen dat het spreken over God en het spreken over nirvana beide verwijzen naar één enkele ultieme transcendente werkelijkheid. Maar is deze oplossing houdbaar? Van der Braak onderzoekt of de metafoor van 'religieuze tweetaligheid' hier een antwoord kan bieden.

Theoloog Matthias Kaljouw ten slotte onderzoekt de rol van religieuze waarheid in het hedendaags onderwijs. Ondanks de transformaties die religie in Nederland heeft ondergaan, is het onderwijsstelsel nog steeds gebaseerd op een verzuild denken over religie: er zijn verschillende religieuze richtingen in Nederland die los van elkaar staan. Daarachter schuilt een opvatting van religieuze waarheid, waarvan het nog maar de

vraag is of die aansluit bij het religieus onderwijs dat scholen tegenwoordig geven. Gedwongen door fusies en uitgedaagd door diversiteitsvraagstukken vinden zij wegen om de verhouding tussen religie en waarheid op een nieuwe wijze betekenis te geven. In deze praktijken vinden we voorbeelden van de rol die religie in het onderwijs van de toekomst kan spelen.

De dominicaanse zoektocht naar *veritas*

In het tweede deel van de bundel gaat het om de uitdagingen voor de theologie en de dominicaanse zoektocht naar *veritas*. Wat betekent de hedendaagse waarheidsvraag voor de dominicaanse opdracht van *contemplari et contemplata aliis tradere* (beschouwen en het beschouwde aan anderen overdragen)?

In een door de Duitse dominicanen Thomas Eggenesperger en Ulrich Engel geredigeerde bundel over waarheid gaan verschillende dominicaanse auteurs in op de consequenties van de waarheidscrisis voor de hedendaagse theologie, de maatschappelijke rol van de dominicaanse orde en het ethos van de dominicaanse verkondiging in een postmoderne tijd.⁸ Claude Geffré beschrijft in dit boek hoe in de theologie van de twintigste eeuw een metafysisch waarheidsbegrip plaatsmaakte voor een hermeneutisch waarheidsbegrip, en hoe de focus op de waarheid van leerstellingen verschoof naar de focus op de waarheid van teksten. Net als Caputo wijst Geffré een onkritische poging tot terugkeer naar een premodern waarheidsbegrip van de hand. Maar ook het andere uiterste van een postmodern relativisme en syncretisme is voor hem te extreem.⁹

De repetitie, waarover Caputo sprak, lijkt eveneens van toepassing op de dominicaanse traditie. Ook daar gaat het niet erom vast te blijven houden aan de letter van de dominicaanse traditie – dat zou reproductie zijn – maar om het ontsluiten van de mogelijkheden die erin besloten liggen voor onze postmoderne tijd. De auteurs in dit tweede deel zijn allen verbonden met de orde der dominicanen. Zij doordenken de mogelijkheden van een ruimer

waarheidsbegrip met behulp van verschillende dominicaanse bronnen en proberen ze vruchtbaar te maken voor onze tijd.

Vanuit zijn ervaringen met vredeswerk in Noord-Ierland is voor André Lascaris niet de aperte leugen de grote vijand van de waarheid. De leugen is in vele gevallen zichtbaar te maken. De mensen die ons wegwijs maken in hun conflicten, geloven vaak in wat zij vertellen. Ze zijn de erfgenamen van de mythen die aan hen zijn doorgegeven en ze omringen op hun beurt hun woorden en rituelen weer met een aura van heiligheid. De waarheid is een hypothese en als zodanig kwetsbaar. Ze moet, om dichterbij een voorlopige waarheid te komen, bevrijd worden van allerlei mythen die in feite neerkomen op vervolgingsverhalen: vooroordelen over bepaalde bevolkingsgroepen die gebruikt worden om die groep te vervolgen. Beruchte voorbeelden van vervolgingsverhalen die ten dele schuilgingen onder mythen zijn de inquisitie, de heksenjacht, de jodenvervolgingen. Het zoeken naar waarheid blijft een noodzaak, maar het hypothetische karakter van de waarheid maakt geweld bij deze zoektocht ongewenst. Geweldloosheid is een kenmerk van het ware.

De Duitse dominicaan Ulrich Engel onderzoekt de maatschappelijke rol die de dominicaanse orde kan spelen als *Kommunikationsgemeinschaft*. Daarvoor gaat hij nader in op het denken van de filosoof Jürgen Habermas, en diens theorie van het communicatieve handelen. Habermas sluit aan bij het moderne rationele waarheidsbegrip, maar probeert te komen tot een ruimere opvatting van rationaliteit. Engel geeft een overzicht van de receptie van het denken van Habermas als een theologische handelingstheorie die ook kan dienen als basis voor het denken over de kerk. Het geloof kan worden gezien als een vorm van communicatieve praxis, en de kerk als een *communio*, een communicatieve gemeenschap die solidariteit kan bieden. Engel laat zien hoe de dominicaanse spiritualiteit een doorlopende zoektocht naar waarheid is, die nooit af te sluiten is.

Theoloog en lekendominicaan Erik Borgman presenteert de dominicaanse traditie als vormgeving van de menselijke gerichtheid op waarheid. Ze richt zich op het vinden van de

waarheid en het publiek maken van de gevonden waarheid. Hij legt uit hoe voor Thomas van Aquino het kennen van de wereld verbonden is met het kennen van God als waarheid. Dit leidt *niet* tot het poneren van één waarheid waar alles aan moet worden onderworpen, maar tot het serieus nemen van meerdere vormen van kennis. Elke vorm van kennis onthult een van de talloze aspecten van de waarheid die slechts in God één is.

Kennis staat niet neutraal boven de dingen, maar impliceert deelname aan de wereld. Dit aspect van de christelijke visie op waarheid verbindt Borgman met de in 2015 verschenen encycliek *Laudato si'* van paus Franciscus. Beeld van deze waarheid is voor Borgman de jazz, waar zonder partituur en zonder dirigent de harmonie uit het spelen van de muziek zelf ontstaat. Reflecties van de zwarte Amerikaanse schrijver James Baldwin over de jazz als uitdrukking van zwaar bevochten zwarte vrijheid in een racistische samenleving, maken duidelijk dat de jazz een geschikt beeld is voor een altijd grotere waarheid die steeds opnieuw grenzen doorbreekt.

Dominicaan, filosoof en theoloog Leo Oosterveen pleit er in zijn artikel voor om religieuze waarheid op te vatten als een waarheid 'in de buitencategorie'. Religieuze waarheid is niet te vatten in termen van empirische verificatie of rationele bewijzen. Tot waarheid in religieuze zin hebben we in onze 'seculiere tijd' (Charles Taylor) niet zomaar meer toegang, tenzij ze verankerd is in de individuele geloofservaring. De mystieke traditie is daarbij een gids. In de johanneïsche geschriften van het Nieuwe Testament vindt hij zowel een transcendente als immanente waarheidsopvatting, met name in Johannes' begrip van Gods liefde. Deze liefde veronderstelt ontvankelijkheid, maar ook het doen van Gods geboden. In deze liefde vallen mystiek en ethiek samen. Waarheid stijgt uit boven religieuze tradities en geschriften. Ze moet telkens opnieuw vanuit de eigen ervaring onder woorden gebracht worden als een getuigenis van Gods wonen onder ons.

De bijdrage van Hadewych Snijdedewind gaat nader in op het denken van Schillebeeckx over religieuze waarheid. In zijn theologie speelde de geloofservaring een belangrijke rol. De eerder

genoemde Claude Geffré citeert Schillebeeckx' uitspraak dat 'het christendom niet in de eerste plaats een boodschap is die geloofd moet worden, maar een geloofservaring die tot boodschap werd'. In haar artikel beschrijft Snijdedwind de zoektocht van Schillebeeckx naar waarheid. Waarheid heeft behoefte aan liefde om authentiek te zijn. Des te meer geldt dat als het om heilswaarheden gaat, waarheden die mensen vrede en gerechtigheid, liefde en geluk toezeggen. Zij richt zich op een belangrijke situatie in Schillebeeckx' leven, het moment waarop de Congregatie voor de Geloofsleer in 1984 de bevrijdingstheologie veroordeelde. Stap voor stap volgt zij Schillebeeckx' proces van waarheidsvinding, dat resulteerde in een kritisch artikel in *NRC Handelsblad*. Zij concludeert dat waarheid behoefte heeft aan vertrouwen: betrouwbaarheid tonen in het eigen leven en de eigen werkzaamheden is niet vrijblijvend, maar vraagt moed, doorzettingsvermogen en een groot hart.

In haar bijdrage schrijft Holkje van der Veer over haar persoonlijke zoektocht naar waarheid als gelovige, als christelijke vrouw, als zuster dominicanes en als mindervalide. Haar antwoord op het hedendaagse zoeken naar waarheid luidt: zonder ervaring geen waarheid. We leven in een wereld vol beelden en beeldtaal. Is wat we zien ook waar? En we leven in een wereld van 'meten is weten'. Een lichamelijke klacht is pas waar als ze waarneembaar is op bijvoorbeeld een MRI-scan. Wat betekent dit voor hoe wij met ziekte en gezondheid omgaan? Wat zegt dit over het mensbeeld waarmee de medische wereld werkt? Wat is daar waarheid? En hoe gaan we met zorg om? Hoe onzeker kun je je voelen als je niet gehoord wordt? In het licht van al deze vragen laat Holkje van der Veer zien hoe de *veritas* van Dominicus kan helpen om een verkondiger 2.0 te worden.

Waarheid in beweging

De zoektocht naar een ruimer waarheidsbegrip wordt voortgezet in het derde deel van deze bundel. Zijn er nog andere

mogelijkheden om te spreken over datgene wat doorgaans met 'waarheid' wordt aangeduid?

De verkenning van deze vraag begint met een historisch overzicht. Theoloog Alex van Heusden gaat in op waarheid in het jodendom van de Tweede Tempelperiode en in het vroege christendom. Ten tijde van de hellenistische overheersing van Juda rees de vraag: voegen we ons naar de waarheidsopvatting van de dominante cultuur of blijven we trouw aan de Thora? In de periode der Hasmoneeën, judese heersers die verregaand gehelleniseerd waren, ontstonden er in reactie daarop verschillende zogeheten 'sektarische' bewegingen, alle met eigen waarheidsclaims. Wat al deze bewegingen gemeen hadden, was hun toeleg op de Thora als bron van waarheid. Voor hen was waarheid geen theoretische maar praktische aangelegenheid: de twee-eenheid van leren en doen. Paulus wilde de scheidsmuren slechten tussen Joden en andere volkeren, hen verenigen in een bondgenootschap dat anticipeert op een andere, nieuwe wereldorde. Hij zocht naar solidariteit in plaats van tegenstellingen. Waarheid is een zaak van vertrouwen die verschillen niet uitpoetst: de Jood blijft Jood en de Griek blijft Griek.

De historische benadering wordt gevolgd door een antropologische. In zijn bijdrage vraagt emeritus-hoogleraar André Droogers, vanuit een antropologische kijk op de manier waarop mensen betekenis geven aan hun werkelijkheid, met de nadruk op zingeving als spel, aandacht voor de dynamiek van religie en religies. Enerzijds ligt daarbij de nadruk op de functie van religies in de menselijke omgang met tijd, ruimte, natuur, samenleving en het zelf. Anderzijds gaat het om het menselijk vermogen om zonder beperking symboliek aan te wenden in dat functionele proces van zingeving. Juist door deze tomeloze verbeelding ontstaat religieuze verscheidenheid. De waarheidsvraag komt niet voort uit de functie van religies, maar uit hun symboliek. In de uitwerking maakt Droogers behalve van het spelbegrip ook gebruik van het begrip ironie, zoals Kierkegaard dat heeft uitgewerkt.

Wat kunnen we vanuit een intercultureel perspectief zeggen over waarheid? Filosoof Daan Oostveen gaat in zijn bijdrage in op Chinese perspectieven op waarheid en multireligieuze betrokkenheid. In de religieuze tradities van China neemt waarheid niet dezelfde centrale plaats in als in het Westen. In het daoïsme is *dao* (de weg) weliswaar het ultieme ordeningsprincipe van het universum, maar dit principe wordt als een proces van permanente transformatie begrepen. Ook het boeddhisme wijst erop dat alles vergankelijk is. In de Chinese cultuur ligt de nadruk erop dat, hoewel er één ordeningsprincipe van de werkelijkheid bestaat, verschillende religies slechts verschillende wegen zijn om bij die waarheid te komen. De waarheid wordt niet uitgedrukt of geopenbaard in een religie, maar is een universeel aspect van de werkelijkheid. Geen enkele religieuze traditie in China heeft de waarheid in pacht. Hooguit bevatten ze enkele 'ware' handelingen die van pas komen in bepaalde situaties van het levenspad. Deze niet-exclusieve en performatieve opvatting van religieuze waarheid, opent de mogelijkheid tot meervoudige religieuze betrokkenheid.

Theoloog Peter Nissen pleit in zijn bijdrage voor een terughoudend en voorzichtig spreken over waarheid. Die terughoudendheid heeft te maken met de voorlopigheid van elk spreken over waarheid, en met de notie dat waarheid in verschillende religieuze tradities verschillende middelpunten kent. Hij volgt de remonstrantse theoloog en godsdienstfilosoof H.J. Heering. Die ontwikkelde in zijn *Ethiek der voorlopigheid* de gedachte dat er geen eeuwige en onveranderlijke ethische code bestaat die met vaste zekerheid in het hier en nu kan worden toegepast.¹⁰ Toch moeten we morele beslissingen nemen. Die hebben noodzakelijkerwijs een karakter van voorlopigheid: we moeten handelen, maar of we goed hebben gehandeld, zal nog moeten blijken. Nissen pleit voor een theologie van de voorlopigheid, die niet ontkent dat er waarheid kan zijn, maar beseft dat wij die nog niet kennen. Met de Amsterdamse theoloog en godsdienstfilosoof Henk Vroom pleit hij ook voor een polycentrisch waarheidsbegrip, waarin de waarheid meer dan één middelpunt kent.

Het besef van de voorlopigheid van elke waarheidsaanspraak en dat van het polycentrische karakter van de waarheid noopt tot een schroomvol en terughoudend spreken over de waarheid en tegelijk tot een respectvolle omgang met het spreken van anderen over waarheid.

In haar bijdrage zoekt theologe Manuela Kalsky naar nieuwe wegen tussen waarheid en wijsheid. Zij onderzoekt een opvatting van waarheid die niet op het verlichtingsideaal van ontsluiting en transparantie berust, maar juist de opaciteit, de ondoorzichtigheid, benadrukt. Eerst verkent zij de relationele en dialogische benadering van waarheid in het denken van de joodse filosofen Buber en Levinas, en hun nadruk op het bewaren van het verschil tussen het ik en de ander. Juist in de ruimte tussen die twee ontstaan momenten van waarheid. Via reflecties over respect voor en verwondering over 'de vreemde' van de Noord-Amerikaanse filosoof Nussbaum en de Duitse theoloog Sundermeier komt zij vervolgens uit bij het performatieve en procesmatige waarheidsbegrip van de Noord-Amerikaanse theologe Catherine Keller. Waarheid moet worden uitgevoerd en morele waarden, zoals compassie en gastvrijheid, spelen daarbij een belangrijke rol. Hun wortels liggen in de wijsheid van levensbeschouwelijke tradities, zoals aan de hand van het werk van Karen Armstrong over compassie wordt geïllustreerd. Kan de herbronning ervan onze huidige gesecculariseerde samenleving opnieuw bezielen? De hybride verschijning van Sophia in de bijbelse literatuur, biedt voor de speurtocht naar waarheid en wijsheid inspiratie.

Tot slot

Dit is de derde bundel binnen het vierjarige DSTS-onderzoeksproject 'Meervoudige religieuze binding als toekomstperspectief voor religie in Nederland?' De eerste bundel, *Flexibel Geloven* (mei 2014), vormde met een aantal interviews met meervoudige gelovigen en bekeerlingen een eerste inventarisatie van en kennismaking met hybride vormen van religiositeit. In de

tweede bundel, *De spiritualiteit van Meister Eckhart* (november 2014), werd onderzocht hoe de dominicaanse visie van Meister Eckhart een bijdrage kan leveren aan een nieuwe multireligieuze spiritualiteit. Deze derde bundel richt zich op de dominicaanse zoektocht naar *veritas* in de huidige context van een multireligieuze samenleving. Met deze bundel wil het DSTS een bijdrage leveren aan de discussie over de toekomst van het theologisch spreken in brede oecumenische zin over waarheid en wijsheid. Net als religie zijn ook vragen over waarheid niet verdwenen, maar getransformeerd. Waarheid is volop in beweging, ook in religieuze zin, zoals uit de artikelen in dit boek blijkt. De interdisciplinaire blik brengt verschillende visies op waarheid in beeld die niet tot een eenduidige definitie van waarheid te reduceren zijn. Niet iedereen zal het eens zijn met deze benadering. Gelukkig maar. Wat ons betreft gaat de discussie onverminderd door. We hopen dat de bijdragen in deze bundel duidelijk maken dat eenduidige antwoorden geen recht doen aan de complexiteit van onze huidige samenleving. Daarom gaat het in deze bundel niet in eerste instantie om antwoorden, maar om een verdieping van het waarachtige zoeken. Zoals de Franse schrijver Gide zei: 'geloof hen die de waarheid zoeken; twijfel aan degenen die haar gevonden hebben'.

Graag danken wij, mede namens staf en bestuur van het DSTS, allen die door hun bijdrage aan het onderzoek of aan de bijbehorende website Nieuwwij.nl hebben meegeholpen dit project in de afgelopen jaren tot een succes te maken. Dank aan alle auteurs voor hun bereidheid aan dit boek mee te werken. Voor de goede samenwerking danken wij Saskia Gieling, Chantal Nicolaes en Sarah de Waard van Amsterdam University Press.

Noten

1. John Caputo, *Truth: Philosophy in Transit* (London: Penguin, 2013). Met dank aan Leo Oosterveen voor deze verwijzing.
2. Caputo, *Truth*, p. 27.